

Štefan Vašek

Osobitosti komunikácie u postihnutých

Chowanna 1, 143-153

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

„Chowanna”	Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego	Katowice 2004	R. XLVII (LX)	T. 1 (22)	s. 143–153
------------	--	---------------	------------------	--------------	------------

Štefan VAŠEK

Osobitosti komunikácie u postihnutých

Komunikácia – dorozumievací proces predstavuje jeden z kardinálnych problémov špeciálnej pedagogiky. Edukácia jedincov so špeciálnymi výchovnými potrebami je totiž predeterminovaná komunikačnými možnosťami. Výchovné potreby sú dôsledkom nedostatočnej priepustnosti senzorických kanálov, či zníženou schopnosťou meniť informácie na poznatky pre nedostatočné funkcionovanie centrálného, či úložného aparátu. V každom prípade efektívnosť v edukačnom procese je závislá na dokonalom poznaní všetkých elementov informačného kolobehu, na poznaní funkcionovania komunikačného procesu, na poznaní faktorov, ktoré tento proces môžu pozitívne ovplyvniť. Z uvedených dôvodov je nevyhnutné problematike komunikácie venovať zvýšenú pozornosť.

Komunikáciou sa spravidla rozumie sprostredkovanie informácií medzi systémami. Systémom sa v tejto súvislosti rozumie množina prvkov prepojená systémotvorným prvkom (určujúcim vzájomné vzťahy a vymedzujúcim determinujúce vlastnosti).

V sociálnom systéme akou je ľudská spoločnosť sa jedná o sociálnu komunikáciu, ktorá je prostriedkom sociálnej interakcie – dorozumievania sa medzi ľudskými jedincami.

Komunikácia spočíva v sprostredkovaní významov.

K najbežnejším formám patria:

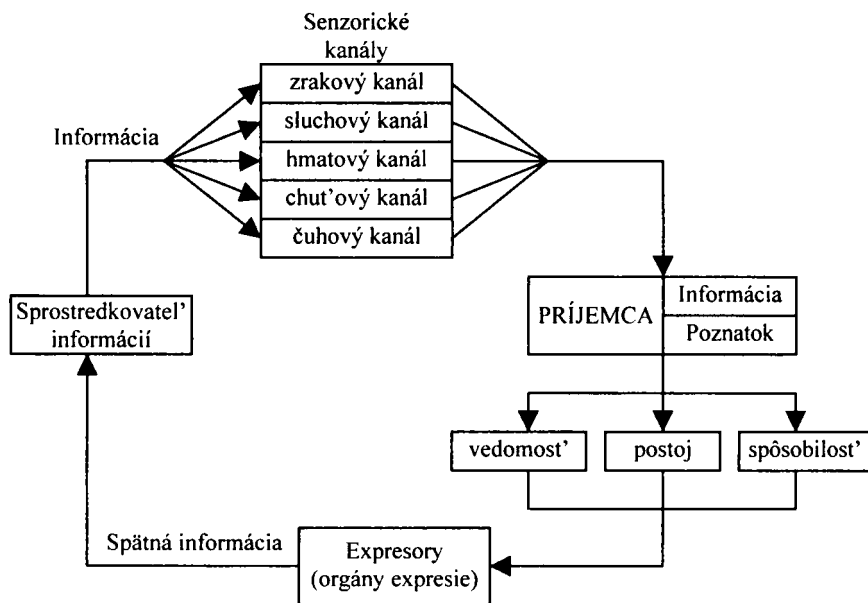
a) verbálna:

- slovná (hovorená, písaná, ukázaná) – sprostredkovanie slov, pojmov, významov;

- artikulovanou rečou – hláskami (fonémy);
- písanou rečou – písmenami (grafémy);
- prstovou abecedou (daktylotika);
- dotyky prstov (braillovým písmom) – bodové písmo;
- chirografickými znakmi;
- značky (symboly vyjadrujúce pojmy);
 - b) nonverbálna – mimoslovná. K nej patria tieto druhy:
 - proxemika (približovanie, vzd'al'ovanie);
 - haptika (dotyky);
 - posturika (fyzické postoje);
 - kinezika (mimovoľ'né pohyby);
 - gestika (pohyby rúk, nôh, hlavy apod.);
 - mimika (výraz tváre);
 - paralingvistika (akustické prejavy).

Komunikačný proces, t.j. sprostredkovanie a prijímanie informácií sa realizuje prostredníctvom informačného kolobehu.

Informačný kolobeh možno ponímať ako pohyb informácie od komunikátora (vysielateľ'a) k recipientovi (prijímateľ'ovi) cez senzorické kanály, centrálny spracovateľ'ský a úložný aparát späť k vysielateľ'ovi prostredníctvom spätnej väzby, pričom informácia za vhodných podmienok sa môže kvalitatívne zmeniť na poznatok.

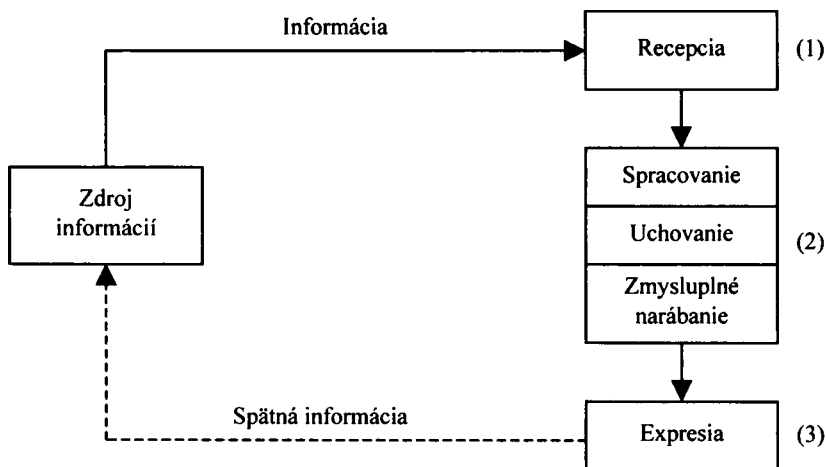


Obr. č. 1. Model informačného kolobehu

Model informačného kolobehu je na obr. č. 1.

Informačný kolobeh u postihnutých môže byť limitovaný bariérami, ktoré sú spravidla dôsledkom postihnutí či narušení.

Možné limitujúce bariéry sú naznačené na obr. č. 2, na ktorom je znázornený model informačného kolobehu u postihnutých z aspektu možných prekážok týkajúcich sa priechodnosti informácií.



Obr. č. 2. Model informačného kolobehu u postihnutých

Bariéry sa môžu týkať priepustnosti sensorických kanálov, či centrálného spracovateľského alebo úložného aparátu, spravidla však ich kombinácie. Nedostatočná priepustnosť sensorických kanálov môže negatívne ovplyvniť aj fungovanie centrálného spracovateľského aparátu.

Komponenty informačného kolobehu

Informácia – zahŕňa všetko, čo prináša údaje alebo správy o nejakej skutočnosti, alebo príhode (Mayer, 1967). Spravidla sú to údaje o iných systémoch alebo ich komponentoch.

V tejto súvislosti je potrebné poznamenať, že existuje celý rad definícií pojmu informácia, ale doteraz chýba všeobecne akceptovaná definícia. Pre potreby tohto príspevku postačí ponímanie informácie ako toho, čo poskytuje správy alebo údaje o faktoch z makro- alebo mikroprostredia. Z uvedeného vyplýva, že informácia môže mať mimoriadne heterogénnu podobu alebo obsah.

Poznatok sa v tejto súvislosti môže ponímať ako transformovaná informácia, ktorú jedinec vie uplatniť v praxi, teda sa zvnútornila. Aplikabilita môže byť kritériom poznatku. Poznatok sa spravidla definuje ako produkt pozánvacej činnosti ľudí.

Poznatok môže mať formu a) vedomostí, b) postojov, c) spôsobilostí (pohybových, čítacích a pod.).

Špeciálnopedagogické procesy sa interpretujú prostredníctvom informačného kolobehu predovšetkým spôsobom „per analogiam“, t.j. pomocou modelov.

Informačný kolobeh, ako sme už uviedli, pozostáva zo zdroja informácií, ktorým môže byť napr. učiteľ, a z prijímateľa – žiaka. Informačný kolobeh sa realizuje prostredníctvom aparátu recepcie cez centrálny spracovateľský a úložný aparát a cez aparát expresie.

U postihnutých sa tento kolobeh môže stretávať s prekážkami ako to vyplýva z nasledujúcich modelov (obr. č. 2):

- aparát recepcie – je limitovaný vo svojej činnosti u senzoricky postihnutých – zrakovo a sluchovo (1);
- aparát spracovania a uchovania – je limitovaný u mentálne postihnutých detí a u detí s poruchami učenia (2);
- aparát expresie – je limitovaný u detí s narušenou komunikačnou schopnosťou a u telesne postihnutých v dôsledku limitovanej hybnosti (3).

Informačný kolobeh je spoločným menovateľom pre všetky procesy, keďže nezávisle od zdroja informácií možno ním zobrazovať proces a lokalizovať možné prekážky alebo limitujúce faktory.

U postihnutých informačný kolobeh môže byť sťažený alebo z časti znemožnený z dôvodu senzorických či kognitívnych bariér, ale aj nedostatkami v oblasti motoriky a emočne-vôľovej oblasti.

Informačný kolobeh predstavuje determinujúci faktor pre efektívnosť edukácie pre postihnutých a narušených. Transformácia informácie na poznatok je závislá na úprave a spôsobe sprostredkovania, preto je potrebné týmto faktorom venovať pozornosť.

V súčasnosti spôsoby sprostredkovania a modifikácie informácií v záujme zlepšenia informačného kolobehu sú nasledovné (označujú sa aj ako metódy edukačné):

- 1) metóda **viacnásobného opakovania** informácie (umožnenie čo najpresnejšie prijať informáciu);
- 2) metóda **nadmerného zvýraznenia** informácie (napr. predmet – pozadie);
- 3) metóda **multisenzorického sprostredkovania** (možnosť prijímania informácie viacerými zmyslami);
- 4) metóda **optimálneho kódovania** (zostavovanie znakov, grafém a pod. tak, aby boli čo najľahšie rozlušiteľné);

5) metóda **spostredkovania náhradnými komunikačnými systémami** (pri absencii hovorenej reči);

6) metóda **modifikácie kurikula** (formálna a obsahová úprava obsahu edukácie);

7) metóda **intenzívnej motivácie** (vyvolať čo najväčšiu motiváciu pre žiadané aktivity);

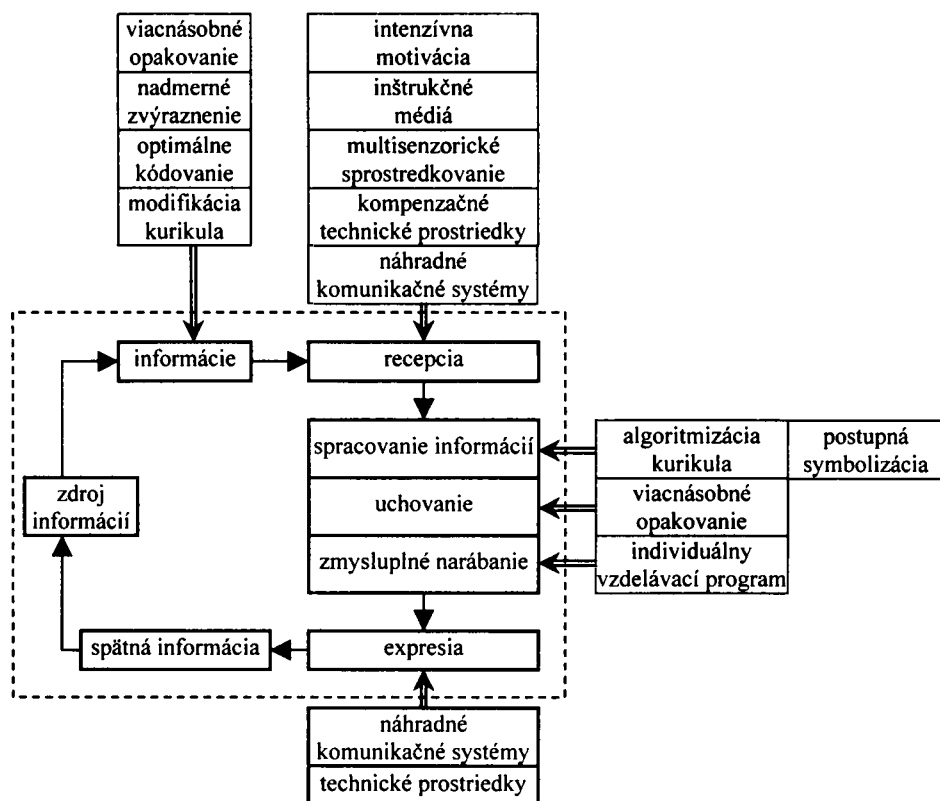
8) metóda **algoritmizácie kurikula** (rozloženie väčších celkov na menšie v logickej následnosti);

9) metóda **zapojenia kompenzačných technických prostriedkov** (podľa druhu a stupňa postihnutia);

10) metóda **postupnej symbolizácie** (od reálnych predmetov cez zmenšenie, k obrazom, k slovám – symbolom);

11) metóda **zapojenia náhradných kanálov** (napr: pri absencii vizuálneho kanála, taktilné a pod.);

12) metóda **pozitívnej psychickej tonizácie** (snaha o vytvorenie psychickej pohody pre žiaka, intenzívnej motivácie);



Obr. č. 3. Metódy kompenzácie narušeného informačného kolobehu

- 13) metóda **využívania inštrukčných médií** (znázorňovanie, konkretizácie);
 14) metóda **aplikácie individuálnych vzdelávacích programov** (podľa špeciálnych vzdelávacích potrieb).

V súvislosti s komunikáciou postihnutých často sa uvádzajú označenie ako napríklad:

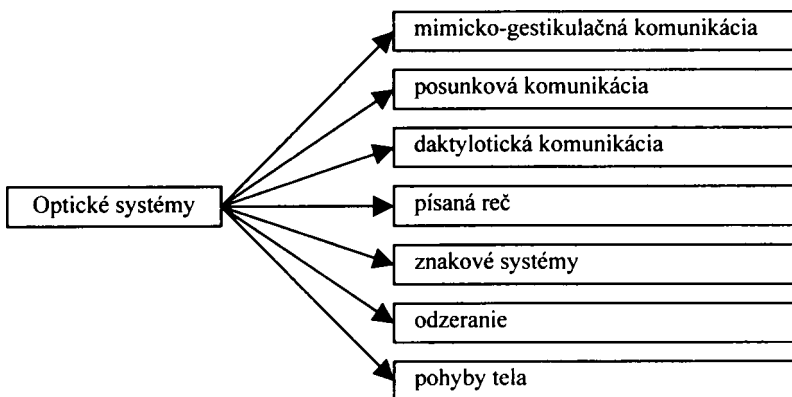
a) **augmentatívna komunikácia**, ktorá sa používa u tých jedincov, u ktorých sa vyskytujú určité komunikatívne spôsobilosti, ale tieto sú nedostačujúce a teda pomocou augmentatívnych systémov je potrebné tieto zvýšiť;

b) **alternatívna komunikácia**, ktorá sa používa ako náhrada hovorenej reči (K u b o v á, 1996).

Alternatívne systémy sa môžu rozdeľovať na:

- dynamcké (daktylotika, posunky, Makaton a pod.);
- statické (piktogramy, obrazy, systém Bliss a pod.).

Dôležitou súčasťou komunikácie u postihnutých sú **náhradné komunikačné systémy**. Ich členenie podľa toho, ktoré senzorické kanály sú nosnými uvádzame v ďalšej časti.



Obr. č. 4. Členenie optických komunikačných systémov

Mimicko-gestikulačná komunikácia. Je to prirodzený komunikačný prostriedok aj u intaktných jedincov, ktorý je akusticky sprevádzaný a z ktorého sa potom vytvára artikulovaná zvuková reč.

Posunková komunikácia je prirodzeným dorozumievacím prostriedkom nepočujúcich. Označuje sa ako „materinská reč nepočujúcich”. V súčasnosti sa používajú konvenčné posunky, pri ktorých sa kodifikoval vzťah medzi posunkom a jeho významom. Označuje sa aj ako „opticko-manuálny jazyk”, ktorého základným komponentom sú posunky. Na Slovensku pre potreby nepočujúcich vypracovali autori Š. Csonka, J. Mistrík a L. Ubár *Frekvenčný slovník posunkovej reči*, ktorý obsahuje a znázorňuje v slovenskom jazyku

používané najfrekvencovanejšie posunky. Je doplnený aj stručnou gramatikou posunkovej reči.

Daktylotická komunikácia je určená na dorozumievanie nepočujúcich; označuje sa aj ako **prstová abeceda**. Jednotlivé písmená (grafémy, fonémy) sa v nej znázorňujú dohodnutými formami zloženia prstov jednej ruky príp. oboch rúk. Používa sa najmä v začiatkovej fáze rečovej výchovy nepočujúcich detí, a to popri posunkovej a orálnej reči, resp. ako príprava pre orálnu reč alebo jej doplnok.

Teóriou prstovej abecedy sa zaoberá daktylotika. Na Slovensku sa prstová abeceda začala používať až v 60-tych rokoch tohto storočia, a to v materských školách pre nepočujúcich (napr. v Kremnici).

Znaková reč sa označuje aj termínom „chirografia“ alebo „cued speech“. Je to systém manuálnych fonologických znakov, ktorý slúži na ul'ahčenie a spresnenie odzverania z úst hovoriaceho, a to používaním doplňujúcich znakov, t.j. prstovej abecedy, a tzv. ideografických znakov, t.j. polohy prstov ruky v určitom vz'tahu k tvári, súčasne s artikuláciou slabiky. Ide teda o systém informácií vytvorených súčasnou polohou perí a ruky. Pri rozprávaní spolu s artikuláciou hovoriaci používa aj príslušné spôsoby manipulácie s prstami kladenými na rozličné miesta na tvári (S z c z e p a n o w s k i, 1988).

Písaná reč sa realizuje prostredníctvom písmen – grafém, ktoré sú zostavené podľ'a pravidiel pravopisu a tvoria ju slabiky, slová a vety.

Znakové komunikačné systémy môžu sprostredkovať informácie pomocou globálnych znakov, akými sú piktogramy či iné symboly. Sem patrí aj **rébus** (z lat. res = vec). Predstavuje systém ľ'ahko poznateľných jednoduchých obrázkov alebo obrázkových symbolov, z ktorých možno vybrať a uložiť, alebo do radu zakresliť myšlienku, správu, inštrukciu alebo činnosť, ktorú ako hádanku môže dešifrovať jej adresát. Takéto symboly sú jasne dešifrované aj bez učenia. Niekedy sa rébusy používajú nie ako celé symboly, ale ako reprezentanti jednotlivých hlások na rozvíjanie rečových spôsobilostí u detí, ktoré prejavovali výrazné problémy v učení alebo v komunikácii, alebo pri nadväzovaní kontaktov s nerozprávajúcimi deť'mi. Ukázali sa užitočnými pri pomáhaní týmto deť'om pochopiť, že myšlienku možno iným sprostredkovať pomocou symbolov, čo je vlastne podstatou písania a čítania vôbec. V tom zmysle sa rébusy ukázali užitočnými aj na uvádzanie do čítania najmä postihnutých, no aj intaktných detí. Najvýznamnejším z množstva takýchto rébusových systémov je **Peabodyho program čítania rébusov (Peabody Rebus Reading Program)**, pomocou ktorého sa údajne podarilo vypestovať pozitívny vz'tah k čítaniu, k osvojovaniu si a skvalitňovaniu rečových spôsobilostí aj u detí s ť'ažkými poruchami učenia (čítania).

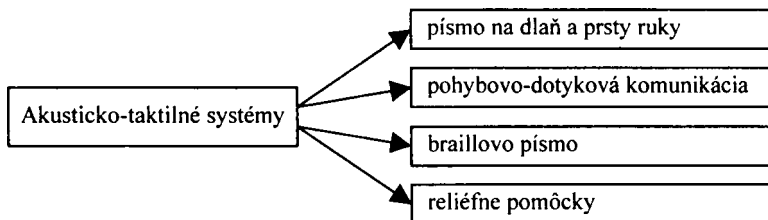
Do znakového komunikačného systému patrí aj Blissov dorozumievací systém. Je to sústava grafických, obrázkových alebo abstraktných znakov

a symbolov, ktorú vytvoril kanadský bádateľ Charles Bliss, pôvodne ako prostriedok dorozumievania sa v medzinárodnej komunikácii (ako akési „neverbálne esperanto“) a ktorý sa ukázal veľmi prospešným v komunikácii ľudí s výraznými rečovými chybami (napr.: afatikov), najmä ak boli kombinované s mentálnou retardáciou alebo telesným postihnutím (defektom). V súčasnosti ide o dobre premyslený súbor základných štandardných symbolov väčšinou vytvorených z bežných geometrických tvarov, z ktorých jednotlivec vyberá alebo ukazuje tie, kombináciou ktorých môže vyjadriť a sprostredkovať nejakú svoju myšlienku. Ide asi o 1 400 symbolov vyjadrujúcich nielen rozličné pojmy, ale aj zložité gramatické vzťahy a funkcie, ktoré tvoria základ slovníka príručky tohto medzinárodného systému dorozumievania. Tieto symboly sa lepia v žiaducom poradí za sebou na špeciálnu prenosnú tabuľku, ktorú má komunikujúci vždy k dispozícii. Blissov systém má mnohé výhody. Veľkou nevýhodou je, že aj v priamej komunikácii dvoch ľudí medzi sebou musia mať obaja prístup nielen k svojej, ale aj k partnerovej tabuľke. namiesto tabuľky sa v poslednom čase používa počítačový displej.

Komunikačný systém MAKATON bol vytvorený M. Walkeronom, ako jazykový program, ktorý používa znaky doplnené hovorenou rečou a symbolmi (Kubová, 1996).

Znaky MAKATONU sú v podstate totožné s posunkami nepočujúcich. Symboly zastupujú v zovšeobecnenej forme reálne osoby a predstavy.

Pri komunikácii s počujúcimi si nepočujúci spravidla vypomáha **odzeraním**. Odzieranie spočíva v dešifrovaní hlások z pozície perí hovoriaceho. Ako pomôcka slúži schematické znázornenie pozície perí pri vyslovovaní jedno-



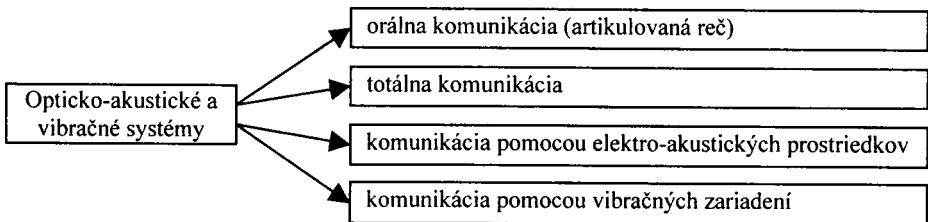
Obr. č. 5. Členenie akusticko-taktilných komunikačných systémov

tlivých hlások, ktoré je vlastne abecedou odzieranania. Táto schéma napomáha nepočujúcim aj utvorenie si správnych artikulačných pohybov pri jeho orálnej reči.

Špeciálnu daktylografickú abecedu predstavuje tzv. „**písmo na dlaň a prsty ruky**“ (**Lormova abeceda**), na dorozumievanie sa so slepo-hluchými osobami. V nej sa jednotlivé písmená (hlásky) abecedy príslušného jazyka sprostredkujú postihnutým pomocou bodového alebo pohybového stlačenia istej

časti palca, štyroch prstov, resp. dlane na ich ruke. Najzložitejšou fázou učenia sa tejto abecedy u slepo-hlucho-nemého je často dlhotrvajúca prípravná fáza, počas ktorej musí postihnutý jedinec pochopiť, že určitá kombinácia dotykov jeho ruky predstavuje isté slovo, ktoré v danom jazyku je symbolom istého predmetu. Keď to postihnutý pochopí, možno ho naučiť dešifrovať množstvo (neskôr aj abstraktných) slov vnímaných a chápaných po sebe skoro tak rýchlo, ako sa vnímajú a chápu slová a vety rozprávajúcich nepostihnutých osôb.

V špeciálnej pedagogike majú osobitný význam náhradné abecedy, vytvorené na dorozumievanie sa medzi postihnutými, resp. s nimi. Na písomné dorozumievanie sa medzi nevidiacimi slúži **Braillova bodová abeceda** (pomenovaná podľa jej autora – L. Braila). Pozostáva z variovanej kombinácie 1 až 5 bodov reliéfne vyrazených do papiera, umiestnených v 6-bodovej schéme, zloženej z dvoch zvisle pod seba umiestnených troch bodiek vzdialených navzájom cca. 4 mm. Vynechaním jedného až päť bodov schéma poskytuje 63 možných bodových kombinácií, umožňujúcich záznam a potom dešifrovanie nielen všetkých písmen (hlások) a interpunkčných znakov abecedy ktoréhokolvek jazyka, ale aj číslíc a čísel, resp. aj iných aritmetických a chemických znakov a vzorcov, ako aj celej hudobnej a šachovej notácie (pozri obr.). Písmo Braillovej abecedy sa zaznamenáva špeciálne na tento účel zostrojenými šablónami a bodcami, resp. prístrojmi – písacími strojmi, písacími nástrojmi, resp. elektronickými predvážačmi – optakonmi. Inteligentný nevidiaci človek je schopný naučiť sa prečítať záznam v Braillo-



Obr. č. 6. Členenie opticko-akustických a vibračných komunikačných systémov

vom písme skoro tak rýchlo, ako vidiaci čítajú tlačенý slovný text. Písanie v Braillovom písme je, prirodzene, oveľa zložitejšie a náročnejšie. U nás sa Braillova abeceda začala používať v r. 1922 v Ústave pre slepcov v Levoči.

Orálna komunikácia (artikulovaná reč) patrí medzi bežné prostriedky komunikácie. U intaktnej populácie je to najfrekvencovanejší prostriedok komunikácie.

Totálna komunikácia je to označenie pre komplexný dorozumievací systém sluchovo postihnutých. Vychádza z ľudského práva nepočujúceho dieťaťa na

optimálny a neobmedzený rozvoj, to znamená použiť všetky doteraz známe metódy a prostriedky komunikácie (mimicko-gestikulačná reč, pantomíma, posunková reč, orálna reč, daktylotika, odzranie, používanie elektroakustických prístrojov apod.). Z uvedeného vyplýva, že osoby, ktoré sú v bezprostrednom styku s dieťaťom musia ovládať a používať uvedené formy a prostriedky komunikácie. V rámci totálnej komunikácie vytváranie reči je (dvojazyčné) orálne a manuálne.

Komunikácia pomocou elektroakustických prostriedkov – do komunikačného procesu sú zapojené rôzne zosilňovacie elektroakustické prístroje individuálneho či skupinového charakteru.

Komunikácia pomocou vibračných zariadení – spočíva v zosilnení vibračných pocitov na citlivých miestach ľudského tela pomocou prístroja. V kombinácii s odzraním a pocitovým rozlišovaním vibračných pocitov, ktoré sprevádzajú artikulovanú reč, táto sa stáva zrozumiteľnou pre nepočujúceho. Vibračný prístroj slúži aj ako spätná väzba pri orálnej reči nepočujúcich.

Literatúra

- Atkinsonová R.L., a kol., 1995: *Psychologie*. Praha.
- Bajo I., Vašek Š., 1994: *Pedagogika mentálne postihnutých (Psychopédia)*. Bratislava.
- Csonka Š., Mistrík J., Urbár L., 1984: *Frekvenčný slovník posunkovej reči*. Bratislava.
- Čečetka J., 1943: *Príručný pedagogický lexikón*. I–II. Turčiansky sv. Martin.
- Defektologický slovník. Druhé vydanie*. Praha 1984.
- Durič L. a kol., 1997: *Pedagogická psychológia – terminologický a výkladový slovník*. Bratislava.
- Dykciak W. a kol., 1997: *Pedagogika specjalna*. Poznań.
- Encyklopedyczny słownik rehabilitacji*. Państwowy zakład wydawnictw lekarskich, Warszawa 1986.
- Juszczyk S., 2003: *Dištančné vzdelvanie*. Bratislava.
- Juszczyk S., 2003: *Metodológia výskumu v spoločenských vedách*. Bratislava.
- Kabát V., Valach V., 1968: *Stručný lekársky slovník*. Martin.
- Kábele F., 1986: *Rehabilitačné postupy II*. Martin.
- Katuščak D., Mathaeidesova M., Nováková M., 1998: *Informačná výchova – terminologický a výkladový slovník*. Bratislava.
- Kubová L., 1996: *Alternativní komunikace, cesta ke vzdělávání těžce zdravotně postižených dětí*. Praha.
- Lechta V. a kol., 1990: *Logopedické repetitorium*. Bratislava.
- Ludíková L., 2001: *Vzdělávání hluchoslepých III*. Praha.
- Moor P., 1997: *Heilpädagogik*. Bern–Stuttgart.
- Pedagogická encyklopédia Slovenska* Vyd. A. Pavlík, 1, 2. Bratislava 1984, 1985.
- Průcha, Warletová, Mareš, 1995: *Pedagogický slovník*. Praha.
- Sovák M., 1986: *Nárys speciální pedagogiky*. Praha.
- Švec Š., 1995: *Základné pojmy v pedagogike a andragogike*. Bratislava.

- Švec Š. a kol., 2002: *Jazyk vied o výchove*. Bratislava.
- Terminologie a tezaurus v pedagogice*. Praha 1980.
- Terminology: Special education*. UNESCO 1977.
- Vančová A., 1999: *Viacnásobné postihnutia – aktuálny problém špeciálnej pedagogiky*. In: *Paedagogica specialis XX*. Bratislava.
- Vašek Š. a kol., 1995: *Špeciálna pedagogika – terminologický a výkladový slovník*. Bratislava.
- Vašek Š., 1992: *Základné kategórie, pojmy a termíny v špeciálnej pedagogike*. In: *Paedagogica specialis XVII*. Bratislava.
- Vašek Š., 1995: *Špeciálnopedagogická diagnostika*. Bratislava.
- Vašek Š., 1996: *Špeciálna pedagogika*. Bratislava.
- Vašek Š., 2000: *Viacnásobné postihnutie – niekoľko postrehov k tomuto špeciálnopedagogickému fenoménu*. In: *I. Mezinárodní konference k problematice osob se specifickými potřebami*. Olomouc.
- Vašek Š., 2001: *Miesto a význam pedagogiky viacnásobne postihnutých v systéme špeciálnej pedagogiky*. In: *Edukáciou k integrácii viacnásobne postihnutých detí*. Bratislava.
- Vašek Š., 2003: *Základy špeciálnej pedagogiky*. Bratislava.
- Zelina M., 1994: *Stratégie a metódy rozvoja osobnosti dieťaťa*. Bratislava.